

I S T O R I E

Istoric olandez unanim apreciat la nivel mondial, Johan Huizinga (1872–1945) a studiat literaturile orientale la Groningen, apoi la Leipzig, afirmându-se în 1897 cu o teză despre teatrul indian. În 1897–1905 predă istoria la o școală din Haarlem. După succesul înregistrat cu volumul *Originile orașului Haarlem* (1905), este numit profesor de istorie medievală și contemporană la Universitatea din Groningen. Din 1915 până în 1942 este profesor la Universitatea din Leiden. În 1938 este ales vicepreședinte al Comitetului internațional pentru cooperare intelectuală al Ligii Națiunilor. Arestat de naziști în 1941, este eliberat în 1942, dar i se interzice să revină la Leiden. Moare la De Steeg, în februarie 1945. Printre lucrările sale cele mai cunoscute se numără *Amurgul Evului Mediu* (1919, 1949), *Erasmus* (1924), *Explorări în istoria civilizației* (1929), *Criza civilizației* (1935) și *Homo ludens* (1939).

JOHAN HUIZINGA

AMURÇUL
EVULUI
MEDIU

STUDIU DESPRE FORMELE DE VIAȚĂ
ȘI DE GÂNDIRE DIN SECOLELE
AL XIV-LEA ȘI AL XV-LEA ÎN FRANȚA
ȘI ÎN ȚĂRILE DE JOS

TRADUCERE DIN NEERLANDEZĂ
DE H.R. RADIAN

HUMANITAS

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Pe copertă: *Apocalipsa*, Țările de Jos, sec. XIV (detalii)

Tipărit la Bookart Printing

Johan Huizinga
Herfsttij der Middeleeuwen
(*Verzamelde Werken. Deel 3. Cultuurgeschiedenis 1*)
H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem, 1949

© HUMANITAS, 2002, 2025,
pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Huizinga, Johan

Amurgul Evului Mediu: studiu despre formele de viață și de gândire
din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos /
Johan Huizinga; trad. din neerlandeză de H.R. Radian. –

București: Humanitas, 2025

ISBN 978-973-50-8706-7

I. Radian, H.R. (trad.)

008

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723.684.194

CUPRINS

1. Caracterul aprig al vieții	7
2. Năzuința spre o viață mai frumoasă	43
3. Concepția ierarhică a societății	80
4. Ideea cavalerismului.	92
5. Visul de eroism și de dragoste	107
6. Ordine și legăminte cavalerești	120
7. Importanța idealului cavaleresc în război și în politică	135
8. Stilizarea dragostei	156
9. Formele convenționale ale dragostei	175
10. Imaginea idilică a vieții	186
11. Imaginea morții	199
12. Transpunerea în imagini a tuturor noțiunilor sacre.	218
13. Tipuri de viață religioasă	254
14. Emoția religioasă și imaginația religioasă	275
15. Declinul simbolismului.	293
16. Realismul și aspectele misticizării imaginației.	312
17. Formele de gândire în viața practică.	334
18. Arta și viața.	365
19. Simțul estetic	398
20. Imaginea și cuvântul	408
21. Cuvântul și imaginea	444
22. Zorile formei noi	466
Note	483
Lista ilustrațiilor.	533

1. CARACTERUL APRIG AL VIEȚII

Când lumea era cu cinci veacuri mai tânără, toate întâmplările vieții aveau forme exterioare mult mai precis conturate decât acum. Între suferință și bucurie, între nenorocire și fericire, distanța părea mai mare decât ne pare nouă; tot ceea ce se petrecea în viața omului era nemijlocit și absolut, așa cum bucuria și suferința mai sunt și azi în mintea copiilor. Orice eveniment din viață, orice fapt, era înconjurat de forme definite și expresive, era înălțat până la nivelul unui stil de viață rigid, neclintit. Lucrurile mari, nașterea, căsătoria, moartea, se aflau plasate, prin Sfintele Taine, în plină strălucire a misterului divin. Dar chiar și întâmplările mai mărunte: o acțiune, o călătorie, o vizită erau însoțite de o mie de binecuvântări, ceremonii, descântece, datini.

Împotriva nenorocirilor și mizeriei exista mai puțină alinare decât acum, de aceea erau mai de temut și mai chinuitoare. Boala contrasta mai puternic cu sănătatea; frigul aspru și întunericul înfricoșător al iernii erau un rău real. Onorurile și bogăția erau gustate mai profund și mai cu lăcomie, căci contrastau și mai violent decât acum cu sărăcia lucie și cu starea ticăloasă. O șubă, un foc vesel în vatră, băutura și petrecerea și un pat moale, toate acestea mai erau încă degustate cu acea intensitate pe care nuvela engleză, poate, în descrierea plăcerii de viață, a mărturisit-o cea dintâi și a promovat-o cu cea mai mare însuflețire. Și, în același timp, toate lucrurile din viață se bucurau de o publicitate bătătoare la ochi și îngrozitoare. Leproșii își învăteau

hârâitoarea și făceau procesiuni, cerșetorii se văicăreau în biserici și își etalau acolo infirmitățile. Fiecare clasă socială, fiecare ordin, fiecare meserie puteau fi recunoscute după îmbrăcăminte. Mai-marii nu se deplasau niciodată fără o etalare strălucitoare de arme și livrele care impuneau respect și stârneau invidie. Împărțirea dreptății, negustoria ambulată, căsătoria și înmormântarea, toate se vesteau zgomotos, cu alaiuri, țipete, bocete și muzică. Îndrăgostitul purta semnul adoratei sale, meseriașii emblema breslei lor, partizanii culorile și blazoanele seniorului lor.

Și în aspectul exterior al orașului și satului domneau contrastul și împetrirea. Orașul nu se dezvolta, ca orașele noastre, prin alipirea dezordonată, la periferia lor, a unor îngrămădiri de fabrici urâte și de locuințe lipsite de gust, ci rămânea închis în zidul de incintă, păstrând o imagine bine definită, rotundă, dar țepoasă, datorită nenumăratelor sale turnuri. Oricât de înalte și de masive ar fi fost casele de zid ale nobililor și ale negustorilor, bisericile dominau totuși, cu volumele lor mult mai înalte, silueta orașului.

După cum contrastul dintre vară și iarnă era mai puternic decât în viața noastră, la fel era și cel dintre lumină și întuneric, dintre tăcere și zgomot. Orașul modern nu mai cunoaște aproape deloc întunericul complet și liniștea completă, nici efectul unei luminițe izolate sau al unui strigăt stingher venit din depărtare.

Datorită contrastului permanent și formelor variate în care se impunea minții tot ceea ce se petrecea, rezulta, în viața de toate zilele, o stare de excitație, o emotivitate pasională, manifestată prin acea dispoziție sufletească schimbătoare, caracterizată prin exuberanță grosolană, cruzime violentă, duiosie interioară, care alcătuia cadrul vieții orășenești medievale.

Un singur sunet acoperea întotdeauna hărmălaia acelei vieți intense, un sunet care, oricât de străin ar fi părut în larma generală, nu era niciodată confuz și înălța totul, pentru o clipă, într-o sferă de ordine: dangățul clopotelor. Clo-

potele erau în viața de toate zilele ca niște duhuri bune, care avertizau și care, cu glasul lor familiar, vesteau ba jale, ba veselie, ba liniște, ba neliniște, care ba chemau, ba îndemneau. Aveau câte un prenume, după care erau cunoscute: Jacqueline cea grasă, clopotul Roland; se știa ce înseamnă când zăngănesc sau când sună. În ciuda dangătului exagerat al clopotelor, oamenii nu deveniseră indiferenți față de acest sunet. În timpul faimosului duel dintre doi burghezi din Valenciennes, care ținuse în 1455 orașul și întreaga curte burgundă într-o neobișnuită încordare, clopotul cel mare sunase tot timpul luptei *laquelle fait hideux à oyr*ⁱ, zice Chastellain¹. În turla bisericii Notre-Dame din Anvers se mai află și astăzi, la locul lui, vechiul clopot de alarmă din 1316, numit Orida, adică *horrida*ⁱⁱ, înspăimântătoarea². *Sonner l'effroy*ⁱⁱⁱ, *faire l'effroy*^{iv}, însemna a trage clopotul de alarmă³; cuvântul însemna, la origine, stare de război: *exfredus*, apoi vestirea acestei stări prin tragerea clopotelor, deci semnal de alarmă și, în sfârșit, spaimă. Ce vacarm nemai-pomenit trebuie să fi fost când toate bisericile și mănăstirile din Paris trăgeau clopotele de dimineață până seara, și chiar toată noaptea, pentru ca noul papă ales să pună capăt schismei sau ca să se facă pace între burgunzi și armagnaci.⁴

De un efect profund răscolitor trebuie să fi fost și procesiunile. Când erau vremuri grele, și erau des, se vedeau trecând procesiuni zi de zi, săptămâni de-a rândul. Când cearta fatală dintre casele de Orléans și de Burgundia^v a dus în cele din urmă la război civil fățiș, iar regele Carol VI a ridicat în

ⁱ) „Care te îngrozește când îl auzi“ (Notele cu cifre romane aparțin traducătorului). ⁱⁱ) În limbile latină, flamandă și franceză, cuvântul *clopot* este de genul feminin. ⁱⁱⁱ) A suna alarma. ^{iv}) A da alarma. ^v) Facțiunea burgunzilor era alcătuită din partizanii ducelui Burgundiei, iar facțiunea armagnacilor, din partizanii ducelui de Orléans, unul din șefii ei fiind contele Bernard VII de Armagnac. Dușmănia dintre cele două facțiuni a dus la război civil în timpul domniei lui Carol VI și Carol VII și a luat sfârșit abia în 1435, când s-a încheiat Tratatul de la Arras.

1412 oriflamaⁱ, ca să se ducă, împreună cu Ioan fără Frică, să-i bată pe armagnaci, care, printr-o alianță încheiată cu Anglia, deveniseră trădători de țară, s-a dat poruncă la Paris, de îndată ce regele a ajuns pe teritoriu inamic, să se facă procesiuni zilnice. Acestea au ținut de la sfârșitul lui mai până în iulie, fiind organizate de fiecare dată de către alte grupuri, ordine sau bresle, de fiecare dată pe alte trasee, cu alte moaște: „les plus piteuses processions qui oncques eussent été veues de aage de homme“ⁱⁱ. Toți umblau desculți și nemâncați, atât seniorii din Parlament, cât și săracii; cine putea ducea în mână o lumânare sau o făclie; întotdeauna luau parte și mulți copii. Și din satele din jurul Parisului veneau țărani săraci, desculți, cale lungă. Lumea se alătura convoiului sau îl privea „en grant pleur, en grans lermes, en grant devocion“ⁱⁱⁱ. Și aproape în fiecare zi ploua cu găleata.⁵

Apoi mai erau intrările triumfale ale suveranilor, pregătite cu cea mai mare ingeniozitate posibilă. Și, în șir nicio-dată întrerupt, execuțiile. Excitația crudă și înduioșarea grosolană, pricinuite de eșafod, constituiau un element important în hrana spirituală a poporului. Era spectacol cu morală, împotriva fărădelegilor îngrozitoare, justiția născococe și pedepse îngrozitoare; un tânăr incendiator și asasin este pus, la Bruxelles, cu ajutorul unui lanț care se putea roti pe un inel în jurul unui par, înlăuntrul unui cerc de uscături aprinse. Condamnatul se dă el însuși poporului ca pildă, în cuvinte mișcătoare, „et tellement fit attendrir les cœurs que tout le monde fondoit en larmes de compassion“. „Et fut sa fin recommandée la plus belle que l'on avait

ⁱ) Oriflama (în limba franceză: *oriflamme*), vechi stindard, de formă pătrată, al regilor Franței, numit astfel deoarece avea, pe fond roșu, presărate, flăcări de aur. A fost purtată pentru prima dată de către Ludovic VI, în 1121, în războiul împotriva împăratului Germaniei Henric V, iar pentru ultima dată în bătălia de la Azincourt, în 1415. ⁱⁱ) „Cele mai tulburătoare procesiuni care au fost văzute vreodată de oameni.“ ⁱⁱⁱ) „Cu mult plâns, cu multe lacrimi, cu multă evlavie“.

oncques vue.ⁱ⁶⁶ *Messire* Mansart du Bois, un armagnac care a fost decapitat în 1411 la Paris, în timpul terorii burgunzilor, nu numai că-i acordă călăului iertarea, pe care acesta i-o cere, după datini, dar îl și roagă pe călău să-l sărute. „Foison de peuple y avoit, qui quasi tous ploraient à chaudes larmes.”ⁱⁱ⁶⁷ Adeseori, victimele erau fețe simandicoase; atunci, poporul resimțea satisfacția de a vedea strășnicia legilor și totodată un avertisment serios cu privire la nestatornicia măririi pământești, în chip mai viu decât i le-ar fi putut da orice dans macabru sau alt exemplu pictat. Stăpânirea avea grijă să nu lipsească nimic din ceea ce ar fi putut contribui la impresia produsă de spectacol: seniorii veneau să privească execuția, împodobiți cu însemnele măririi lor. Jean de Montaignu, *grand maître d'hôtel*ⁱⁱⁱ al regelui, victima urii lui Ioan fără Frică, se îndreaptă spre eșafod, cocoțat într-o căruță, cu doi trâmbițași înaintea; poartă costumul lui de ceremonie, glugă, *houppelande*^{iv}, jambiere pe jumătate albe, pe jumătate roșii și pinteni de aur la călcâie; de acești pinteni de aur va fi spânzurat apoi leșul decapitat. Canonul bogat Nicolas d'Orgemont, victimă a răzbunării armagnacilor în 1416, este dus prin Paris într-o cotigă de gunoi, îmbrăcat într-o manta mare, violetă, cu glugă, ca să asiste la decapitarea a doi tovarăși de-ai lui, înainte de a fi el însuși osândit la întemnițare pe viață „au pain de douleur et à eaue d'angoisse”^v. Capul lui *maître* Oudart de Bussy, care refuzase un loc în Parlament, este deshumat din porunca specială a lui Ludovic XI și dus, într-o glugă roșie îmblănită, „selon la mode des conseillers de Parlement”^{vi}, în piața din Hesdin, unde este expus, împreună cu o poezioară explicativă. Regele însuși scrie despre acest caz, făcând un haz lugubru.⁸

ⁱ) „Și înduioșă inimile în așa chip, încât pe toți îi podidiră lacrimi de milă.” „Iar sfârșitul lui fu socotit pe drept cel mai frumos din câte s-au văzut vreodată.” ⁱⁱ) „Era de față mare mulțime de oameni și aproape toți plângeau cu lacrimi fierbinți.” ⁱⁱⁱ) Mare șambelan. ^{iv}) Scurtă îmblănită. ^v) „Cu pâinea durerii și cu apa spaimii.” ^{vi}) „După portul sfetnicilor din Parlament”.

Mai curioase decât procesiunile și decât execuțiile erau predicile ținute de predicatorii ambulanti, care veneau din când în când să zguduie poporul prin cuvântul lor. Noi, cititorii de ziare, nu ne putem închipui decât cu greu efectul puternic al cuvântului asupra unei minți flămânde și neștiutoare. Predicatorul popular numit fratele Richard, care se prea poate s-o fi spovedit pe Ioana d'Arc, a predicat la Paris în 1429 timp de zece zile la rând. Începea la cinci dimineața și termina între zece și unsprezece, de cele mai multe ori în cimitirul „des Innocents“, sub ale cărui galerii era pictat faimosul dans macabru; stătea cu spatele la osuarele deschise, în care, deasupra porticului, erau stivuite la vedere hârcile. Când, după a zecea predică, aduse la cunoștință că fusese ultima, pentru că îi expirase învoirea, „les gens grans et petiz plouroient si piteusement et si fondement, commes s'ils veissent porter en terre leurs meilleurs amis, et lui aussi“⁴¹. Când în sfârșit pleacă din Paris, poporul crede că va mai predica duminică la Saint-Denis; în grupuri mari, vreo șase mii de oameni, spune burghezul din Paris, au ieșit sâmbătă seara din oraș, ca să-și asigure locuri bune, și au înnoptat pe câmp.⁹ Și franciscanului Antoine Fradin i s-a interzis să predice la Paris, pentru că ataca violent reaua cârmuire. Dar tocmai de aceea era iubit de oamenii din popor. Aceștia îl păzeau ziua și noaptea în Mănăstirea Cordelierilor; femeile stăteau de strajă, pregătite cu muniția lor: cenușă și bolovani. De proclamația care interzice această strajă, lumea râde, iar regele o ignoră! Când, în sfârșit, Fradin, surghiunit, trebuie totuși să plece din oraș, poporul îl însoțește, „crians et soupirans moult fort son département“⁴¹.

Când vine sfântul dominican Vicente Ferrer ca să predice, poporul, primarul, clerul, chiar și episcopii și prelații din toate orașele aleargă să-l întâmpine cu imnuri de slavă. Do-

¹⁾ „Mic și mare plâneau atât de jalnic și de adânc, de parcă ar fi văzut că-i îngroapă pe cei mai buni prieteni ai lor și chiar și pe ei.“

⁴¹⁾ „Țipând și suspinând foarte tare din pricina plecării lui“.

minicanul călătorește cu o ceată numeroasă de adepți, care în fiecare seară, după apusul soarelui, fac procesiuni, flage-lându-se și cântând. Din fiecare oraș i se alătură cete noi. Ferrer se îngrijește de întreținerea și cazarea acestor înso-șitori, numind o serie de bărbați fără prihană în funcția de încartiruitori. Un mare număr de preoți din diferite ordine călătoresc cu el, ca să-l ajute în permanență la spovedanii și la oficierea liturghiei. Câțiva notari îl urmează, ca să în-cheie pe loc acte privitoare la împăciuirile pe care predica-torul sfânt le realizează pretutindeni. Primarul orașului spaniol Orihuela declară într-o scrisoare către episcopul de Murcia că, în orașul său, Ferrer a dus la bun sfârșit 123 de împăciuri, dintre care 67 în legătură cu omoruri.¹¹ Acolo unde predică Vicente, este necesar un paravan de lemn, ca să-i ocrotească, pe el și pe cei din suita lui, de presiunea mulțimii care vrea să-i sărute mâna sau veșmântul. Cât timp predică Ferrer, munca meșteșugarului se oprește. Rar s-a întâmplat ca Ferrer să nu-i facă pe ascultători să plângă, iar când vorbea despre judecata de apoi, despre pedepsele iadului sau despre patimile Domnului, izbucneau întot-deauna, atât el, cât și ascultătorii, într-un plâns atât de intens, încât trebuia să tacă o bucată de timp, ca să li se calmeze plânsul. Răufăcătorii veneau să se arunce la pământ, în văzul mulțimii, și-și recunoșteau, în lacrimi, fără-delegile.¹² Când renumitul Olivier Maillard a ținut, în 1485, la Orléans, predica de lăsata secului, s-au cățarat atât de mulți oameni pe acoperișurile caselor, încât țiglarul a pus la socoteală 64 de zile de lucru pentru reparații.¹³

Este dispoziția sufletească a *revival*-urilorⁱ anglo-ameri-cane și a Armatei salvăriiⁱⁱ, dar infinit mai intensă și mult mai publică. Citind descrierea efectului produs de Ferrer, nu e nevoie să presupunem o pioasă exagerare din partea

ⁱ⁾ *Revival* (cuvânt englez care înseamnă redeșteptare, înviere): adunare religioasă protestantă. ⁱⁱ⁾ Asociație religioasă cu organizare paramilitară, înființată de William Booth, în 1865, la Londra.

biografului său; sobrul și aridul Monstrelet redă aproape în același mod impresia produsă în 1428, în nordul Franței și în Flandra, de predicile unui anume frate Thomas, care se dădea drept carmelit, dar care mai târziu a fost demascat ca impostor. Și pe el l-a întâmpinat primarul, în timp ce niște nobili îi țineau de frâu catârul; și de dragul lui mulți oameni – printre ei și seniori, pe care Monstrelet îi citează pe nume – și-au părăsit casa și familia ca să-l urmeze pretutindeni. Strana înaltă, făcută de cetățenii de vază pentru el, a fost împodobită de aceștia cu cele mai prețioase tapiserii care se puteau găsi.

În afară de patimile Domnului și de judecata de apoi, predicatorii populari îi impresionau adânc pe oameni, în primul rând combătând luxul și deșertăciunile. Poporul, zice Monstrelet, îi era recunoscător și devotat fratelui Thomas, mai ales pentru că osândește ostentația și podoabele și îndeosebi pentru blamul pe care îl arunca asupra nobilimii și clerului. Când printre ascultătorii săi se încumetau să se amestece doamne de vază, cu coafurile lor înalte și ascuțite, obișnuia să-i asmută pe băieți împotriva lor (făgăduindu-le indulgențe, susține Monstrelet), cu strigătul: *au hennin, au hennin*¹⁾, așa încât doamnele, în acel timp, nu mai aveau curajul să poarte henin și umblau cu scufii, ca maicile. „Mais à l'exemple du lymeçon – spune bunul cronicar – lequel quand on passe près de luy retrait ses cornes par dedens et quand il ne ot plus riens les reboute dehors, ainsi firent ycelles. Car en assez brief terme après que ledit prescheur se fust départy du pays, elles mesmes recommencèrent comme devant et oublièrent sa doctrine, et reprinrent petit à petit leur viel estat, tel ou plus grant qu'elles avoient accoustumé de porter.”ⁱⁱ⁴¹⁴

¹⁾ „Săriți, heninul!”. Heninul era coafura feminină, înaltă și conică, folosită în Occident în secolul al XV-lea, iar în Orient până în zilele noastre. ⁱⁱ⁾ „Dar după pilda melcului, care, atunci când trece cineva pe lângă el, își trage coarnele înăuntru și când nu mai aude nimic iar și le scoate, așa făcură ele. Căci la scurt timp după ce numitul

Atât fratele Richard, cât și fratele Thomas aprinseseră rugurile deșertăciunilor, așa cum avea să le aprindă Florența, șazeci de ani mai târziu, pe scară mare și cu o ireparabilă pierdere pentru artă, din ordinul lui Savonarola. La Paris și în Artois, în 1428 și 1429, autoritățile se mulțumeau să ardă pe rug cărți de joc, table, zaruri, pariuri și podoabe, pe care bărbați și femei le aduceau de bunăvoie. Aceste arderi pe rug erau, în secolul al XV-lea, atât în Franța, cât și în Italia, un element frecvent în marea agitație stârnită de predicatori.¹⁵ Era forma ceremonioasă în care se statornicise aversiunea plină de căință față de deșertăciuni și de petreceri, era stilizarea unei emoții violente într-un act public, solemn, așa cum tinde epoca aceea, în toate domeniile, să creeze forme stilizate.

Trebuie să ținem seama de toată această sensibilitate afectivă, de toată această predispoziție pentru lacrimi și pentru conversiune spirituală, de toată această iritabilitate, ca să putem înțelege ce colorit și ce caracter aprig avea viața. Un doliu public avea, pe atunci, înfățișarea unei calamități. La înmormântarea lui Carol VII, poporul se pierde cu firea, de durere, când vede cortegiul: toți curtenii „vestus de dueil angoisseux, lesquelz il faisoit moult piteux veoir; et de la grant tristesse et courroux qu'on leur veoit porter pour la mort de leurdit maistre, furent grant pleurs et lamentacions faictes parmy toute ladicte ville“ⁱ. În cortegiul erau șase paji ai regelui, pe cai îmbrăcați în întregime în catifea neagră. „Et Dieu scet le doloieux et piteux dueil qu'ilz faisoient pour leur dit maistre!“ⁱⁱ Unul dintre băieți,

predicator plecase din țară, ele reîncepură ca mai înainte și uitară învățătura lui și își reluară încetul cu încetul ighemoniconul lor dinainte, la fel sau mai mare decât obișnuiseră să poarte.“ⁱ) „Îmbrăcați în doliu tulburător, de ți se făcea mai mare mila să-i vezi, și din pricina marii mâhniri și supărări ce li se vedea pe față pentru moartea numitului lor stăpân, fură multe plânsete și vaiete prin numitul oraș.“ⁱⁱ) „Și Dumnezeu știe cât de dureros și de jalnic erau cerniți după stăpânul lor!“

de durere, nu mâncase și nu băuse nimic patru zile – așa povestea poporul înduioșat.¹⁶

Dar nu numai emoția produsă de un mare doliu sau de o predică violentă sau de misterele credinței stoarce lacrimi. Și la orice solemnitate luminează se varsă șiroaie de lacrimi. Un sol de curtoazie trimis de regele Franței lui Filip cel Bun izbucnește de mai multe ori în plâns în timpul alocuțiunii sale. Când Ioan de Coimbra își ia rămas-bun de la curtea burgundă, toți plâng în hohote, la fel la primirea delfinului și cu prilejul întâlnirii dintre regele Angliei și regele Franței, la Ardres. Ludovic XI a fost văzut vărsând lacrimi la intrarea sa în Arras; în timpul șederii lui ca delfin la curtea burgundă, Chastellain îl descrie în repetate rânduri ca fiind apucat de sughițuri și podidit de lacrimi.¹⁷ Firește, în aceste descrieri e și multă exagerare, amintind de formulele banale din reportajele de ziar. În descrierea congresului pentru pace de la Arras, din 1435, Jean Germain îi pune pe auditorii mișcătoarelor cuvântări ale solilor să cadă la pământ, de emoție, cu suspine, sughițuri și hohote de plâns.¹⁸ Desigur, lucrurile nu se vor fi petrecut întocmai așa, dar așa a găsit episcopul din Chalon că ar fi trebuit să se petreacă: în spatele exagerării se întrezărește fondul de adevăr. La fel ca și cu șiroaiele de lacrimi ale sentimentailor din secolul al XVIII-lea. Plânsul era înălțător și frumos. Și în plus: cine nu cunoaște și azi încă emoția puternică, împinsă până la fiori și lacrimi, pe care o poate pricinui o intrare triumfală, chiar dacă suveranul pentru care se desfășoară pompa ne este complet indiferent? Pe atunci, o astfel de emoție nemijlocită era simțită datorită unei venerații semireligioase pentru paradă și mărire și se manifesta prin lacrimi adevărate.

Cine nu vede deosebirea dintre emotivitatea din secolul al XV-lea și cea din vremea noastră poate s-o afle dintr-un mic exemplu din alt domeniu decât cel al lacrimilor, anume cel al exaltării. Nouă ne vine, probabil, greu să ne închipuim un joc mai pașnic și mai liniștit decât șahul. La Marche spune